

Tasavvuf cereyanının Türkler arasında yaygınlaşmasından sonra, bilhassa Babailer ve Bektaşiler gibi bir kısım tarikat mensupları Anadolu'da ata yerine **baba** tabirini kullanmışlardır. XII. yüzyılda Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı siyasi-dini bir hareket olarak ortaya çıkan Babailik akımının kurucusu Baba İlyas ile meşhur müridi Baba İshak, yine Selçuklu devri mutasavvıf şairlerinden Baba Hasan, Baba Ferec, Barak Baba hep bu unvanla tanınmışlardır. Ayrıca bir esnaf kuruluşu olan ahî birliklerinin başkanları (Ahî Baba) ile gemi reislerine de baba (Baba Oruç) denilmiştir.

Ata kelimesi boy ve yer adı olarak da kullanılmıştır. Nitekim Orta Asya Türk topraklarında Evliya Ata, Adun Ata ve Alma Ata gibi yerleşim merkezleri bulunmaktadır.

Genellikle ismin sonuna getirilerek kullanılan ata kelimesinin babada olduğu gibi özel isimlerin başına getirildiği de görülmektedir. Meselâ Selçuklu şehzadelerinin tâlim ve terbiyesiyle ilgilenen ve onlar adına eyaletleri idare eden askerî valiler **ata-bey** (ata-beg) unvanıyla anılmış, ayrıca "hekim" mânasına gelen **ata-sagun** şeklinde de kullanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'ya da Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından soyadı olarak Atatürk unvanı verilmiştir.

BİBLİYOGRAFA :

Reşahât Tercümesi, s. 18, 24; Ali Şir Nevâî, *Nesâyimü'l-mehabbe min şemâiyimî'l-fütüvve* (haz. Kemal Eraslan), İstanbul 1979, s. 384-389, 409, 414; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 14, 49, 220; a.mlf., "Ata", *İA*, I, 711-712; Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi", *TD*, sy. 33 (1982), s. 29; "Ata", *Eİ²* (İng.), I, 729.

COŞKUN ALPTEKİN

ATÂ

(العلأ)

Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilâtında feyden müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevî ve Abbâsiler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen ad.

Atâ ve atıyye, "verme, verilen şey, bağışlama, hibe ve ihsan" mânalarında Arapça bir kelime olup atıyyenin çoğulu **atâyâ**, atânın çoğulu ise **a'tıyyedir**. Atâ Kur'an-ı Kerim'de, "nimet, lutuf, ihsan ve bağış" anlamlarında beş yerde geçmektedir (bk. Hüd 11/108; el-İsrâ 17/20 [iki defa]; Sâd 38/39; en-Nebe' 78/

36). Bu tabir bir terim olarak ilk defa Hz. Ömer'in halifeliği zamanında kullanılmıştır. İslâm devletinin gelir kaynaklarını teşkil eden zekât ve ganimetlerin beşte birinin (hums) kimlere dağıtılacağı Kur'an-ı Kerim'de (bk. et-Tevbe 9/60; el-Enfâl 8/41) açıkça belirtilmiştir. Buna karşılık, devlet gelirlerinin üçüncüsünü oluşturan ve gayri müslimlerden barış zamanlarında alınan cizye, haraç ve ayrıca ticaret mallarının vergilerinden meydana gelen **fey***'in kimlere ve nasıl dağıtılacağı ise Hz. Ömer'in ictihadiyla tesbit edilmiştir. Gerçekleştirilen fetihler sonucu fey gelirlerinde büyük artış olması ve esasen ilk müslümanların büyük çoğunluğunun başka bir gelirinin bulunmaması sebebiyle, Hz. Ömer bunları müslümanlar arasında iki şekilde, biri her ay erzak (bk. RIZIK) adı altında yiyecek olarak diğeri ise yılda bir defa olmak üzere para şeklinde dağıtmayı uygun bulmuştur. Bunun için **divan*** teşkilâtı kuruldu ve bu teşkilât vasıtasıyla müslümanlara yılda bir defa verilen paraya atâ veya atıyye denildi.

Hz. Ömer, atâ verilecek kimselerin adlarının, öncelikle Hz. Peygamber'in mensup olduğu Kureys kabilesinin Benî Hâşim kolundan başlanmak suretiyle **levh** adı verilen geniş sayfalarla yazılmasını emretti. Atâ miktarları da farklı seviyelerde tesbit edildi ve müslümanların İslâmiyet'i erken veya geç kabul etmeleriyle dine hizmetteki gayretleri ölçü olarak alındı. Bu hususta Hz. Ömer, "Ben, Resûlullah'a karşı savaşanlarla Resûlullah'ın safında düşmanlara karşı savaşanları bir tutmayacağım" diyordu. Kaynaklardaki farklı rivayetler bir yana, Hz. Ömer'in tesbit ettiği atâ miktarları şu şekilde sıralanabilir: Hz. Peygamber'in hanımlarına onar bin, Bedir Gazvesi'ne katılanlara beşer bin, Mekke fethinden önce hicret edenlerle irtidat savaşlarından itibaren fetihlere katılanlara üçer bin, muhacir ve ensarın çocukları ile Kâdisiye ve Yermük savaşlarına katılanlara ikişer bin; daha sonraki savaşlara katılanlara biner, geriye kalanlara ise 300 ile 500 dirhem arasında değişen miktarlarda yıllık olarak verilmiştir. Hz. Peygamber'in hanımları dışındaki kadınlardan en fazla miktarda atâ tahsis edilenler, biner dirhem ile ilk muhacir kadınlardır. Diğer kadınlara ise 600, 400, 300 ve 200 dirhem yıllık ödenmiştir. Çocuklara da sütte kesilmelerinden itibaren yüzer dirhem atâ veriliyordu. Ancak çocukların bir an önce atâyâ hak kaza-

nabilmeleri için bazı annelerin onları erken sütte kestğini öğrenen Hz. Ömer önceki şartı kaldırdı ve çocuklara doğar doğmaz atâ verilmeye başlanmasını emretti. **Mevâlî***'ye de diğer müslümanlar gibi atâ bağlanıyordu. Hz. Ömer, mülkiyet hakları olmadığı ve malları sahiplerine ait kabul edildiği için kölelere atâ bağlamamıştır. Bu zümreden, yalnızca Bedir Gazvesi'ne katılmış olan üç köleye istisnâ olarak üçer bin dirhem atâ verilmiştir. Hz. Ömer, hicret etmiş veya Allah yolunda cihada katılmış bütün müslümanlara, onların çocuklarına ve kadınlarına atâ bağlamıştır. Ancak, başta bedviler (a'râb) olmak üzere, çeşitli bölgelerde yaşayan hicret etmemiş veya cihada katılmamış olanlarla onların çocuklarına ve kadınlarına pay verilmemiştir.

Atıyyelerin dağıtımı ve teslimiyle Medine ve çevresinde bizzat Hz. Ömer, diğer bölgelerde ise **âmîl***'leri meşgul oluyordu. Taşrada, bilhassa Suriye ve Irak bölgelerinde **cünd** adı verilen merkezler kurularak buralardaki askerler atıyyelerini bağlı bulundukları merkezden almışlardır. Bölgedeki kabileleri iyi tanıyan **arif***, **nakib*** ve **emin*** gibi görevliler, atıyyelerini sahiplerine teslim etmek üzere evlerine kadar giderlerdi. Hz. Ömer, atıyyelerin teslimi sırasında tâcirlerin zekâtını içinden alırdı. Böylece tâcirin görünen ve görünmeyen servetinin zekâtı hesap edildikten sonra zekât borcunun atıyyeden kesilmesi yönüne gidildiği görülmektedir. Atıyyeyi de zekâta tâbi tutarak ondan zekât alan ilk halife ise Muâviye'dir.

Hz. Ömer'in fey gelirlerini atıyye şeklinde bütün müslümanlara dağıtması daha sonraki tarihlerde aynı şekilde devam etmemiştir. Müslümanların sayısının artması, mühtedilerin çoğalması, Emevî ve Abbâsiler zamanında askerî usullerin değişmesi ve askerliğin bir meslek haline gelmesi gibi sebepler yüzünden atıyyeler yalnızca halifelerin tercih ettiği bazı kimselere verilir hale geldi. Bilhassa Abbâsiler zamanında Hz. Ali ve Hz. Abbas soyundan gelen bazı ailelere bir lutuf olmak üzere atıyye verilmeye devam edildi. Bunun dışında atâ, yalnızca askerliği meslek olarak seçenlere maaş olarak veriliyordu. Askerler divanlara yazılıyor ve kendilerine belirli bir atâ tayin ediliyordu. Ayrıca Emevîler döneminde asker olanlar dışında mevâlîye atâ verilmemeye başlandı. Abbâsiler zamanında ise atıyyelerin ödenmesine merkezî bir sistemle beytülmalin kontrolü altında devam

edilmiştir. Hicretin ikinci asrında bir ya-ya askerini atıyyesi 1000 dirhem veya 70 dinar, süvarininki ise bu miktarın iki ka-tı kadardı. Kumandanların ve diğer özel personelin atıyyeleri ise daha fazla idi.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, “‘atâ” md.; *Tâcü'l-‘arûs*, “‘atâ” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1076; *el-Mu-vaṭṭa*, “Zekât”, 7; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, I, 311-335; II, 197-203; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 318-384, 580-581; İbn Sa’d, *et-Ṭabaḳât*, III, 296-305, 336; İbn Zenceveyh, *Kitâbü'l-Emvâl*, Ri-yad 1986, I, 510-612, 941; Taberî, *Târîḫ* (de Goeje), I, 2412-2418, 2495, 2540; Mustafa Fay-da, “Hz. Ömer’in Divân Teşkilâtı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 133-176; A. S. Tritton, “Notes and Com-munication”, *BSOAS*, XVI (1954), s. 170-172; Cl. Cahen, “‘Atâ”, *Et*² (Fr.), I, 751-752.

MUSTAFA FAYDA

ATÂ BEY, Mehmed

(1856-1919)

Son dönem

Osmanlı maliyeci, gazeteci ve tarihçisi.

İstanbul'da doğdu. Beyrut nâibi Meh-med Galib Bey'in oğludur. Tahsilini İs-tanbul, Tekirdağ ve Beyrut'ta yaptı. Bu arada özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca ve İtalyanca dersleri aldı. Ma-liye Nezâreti'ne bağlı kalemlerde, Nâfia ve Adliye nezâretlerinde, Edirne, Cezâyir-i Bahr-i Sefid ve Manastır vilâyeti Âşâr ve Ağnâm nâzirliklerinde çalıştı. Posta ve Telgraf umumi müfettişliği yaptı. 1905 yılında Diyarbekir, ertesi yıl Erzurum va-liliğine tayin edildi. Fakat o sıralarda uy-gulamaya konulan hayvânât-ı ehliyye rü-sûmu yüzünden çıkan olaylar üzerine padişahın emriyle görevinden alındı. Ar-dından Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi âza-lığına ve Rumeli vilâyeti umumi müfet-tişliğine tayin edildi. II. Meşrutiyet'in ilâ-nından sonra Posta ve Telgraf nâzirliği-na getirilmesi düşünüldüyse de jurnalcı-lığı hakkında çıkan bazı söylentiler üze-rine tayini gerçekleşmedi. 1909 Ağustosunda İslahât-ı Mâlîyye Komisyonu üye-liğine getirildi. 1919'da Tevfik Paşa ta-rafından kurulan kabinede maliye nâzi-rı oldu. Fakat o sıralarda yatalak hasta bulunduğundan nâzirlik koltuğuna otu-ramadan bir hafta sonra 17 Receb 1337 (18 Nisan 1919) tarihinde Çağaloğlu'n-daki evinde öldü. Mezarı Divanyolu'nda-ki Sultan Mahmud Türbesi'ndedir. Çok kısa süren nâzirliği sırasındaki yegâne faaliyeti, yıllardan beri düşündüğü malî islahata dair fikirlerini geniş bir rapor

halinde Bâbîâlî'ye sunması olmuştur. Dr. Galib Ataç ile Nurullah Ataç Mehmed Atâ Bey'in oğullarıdır.

Yukarıda sayılan resmî görevlerinin yanında Atâ Bey Sıbyan Dârümuallimî-ni'nde, Sütlüce Rüşdiyesi'nde, Mekteb-i Sultânî'de, Mekteb-i Mülkiyye'de, Dârül-fünun'da ve Medresetü'l-vâzîn'de ede-biyat, ilm-i ahlâk ve tarih hocalığı yap-mıştır.

Resmî hayatı boyunca çeşitli nişan ve rütbelerle taltif edilen Atâ Bey, daha çok ilmî ve fikrî çalışmalarıyla tanınmakta-dır. *Sabah*, *Musavver Mir'ât-ı Âlem*, *Diyojen*, *Tarîk*, *Mekteb*, *Servet-i Fün-nûn* ve *Pul* gibi gazete ve dergilerde ço-ğu maliye ile ilgili olmak üzere değişik konularda binlerce makale yazmış, bazı yazılarında Mefharî takma adını kullan-mıştır.

Eserleri. 1. *Musavver Elmenah*. Batı dillerine almanak şeklinde geçmiş olan bu Arapça kelimenin etimolojisine dair bir risâledir. 2. *İktitâf* (İstanbul 1313-1321). Dört ciltlik bir genel edebiyat an-tolojisidir; uzun yıllar orta dereceli okul-larda yardımcı ders kitabı olarak oku-tulmuştur. 3. *Tercüme Mecmuası* (İs-tanbul 1329). *İktitâf*'in tercüme kısımla-rı gibi yabancı dilde yazılmış bazı metin-lerin çevirisini ihtiva eder. 4. *Güft ü Şe-nîd* (İstanbul 1303r./1304). Bazı ibretli hikâyelerin toplandığı tarihî ve ahlâkî bir eserdir. 5. *Usûl-i İntihâb* (İstanbul 1329). Raoul de la Grosserie'den yapılmış idarî ve içtimâî konulu bir tercümedir. Atâ Bey'in ayrıca *Üç Fistanlı Kız*, *Leruj Da-vası*, *Beyaz Boyun Bağlılar* (İstanbul 1307) ve *İşret*, *Kumar*, *Nisvan Belâsı* (İstanbul 1923, 1926) adlı Fransızca'dan çevirdiği tercüme romanları da vardır. Bu eserleri yanında Mehmed Atâ Bey'in adını duyuran asıl çalışması ve en bü-yük hizmeti, şüphesiz Avusturyalı şarki-yatçı Joseph von Hammer'in Osmanlı ta-rihine dair meşhur eserini *Devlet-i Os-mânîyye Târîhi* adıyla Türkçeye kazan-dırmasıdır. Mütercim bu kitabı, eserin J. J. Hellert tarafından Almanca'dan Fran-sızca'ya yapılan tercümesinden çevirmiş-tir. Atâ Bey bu tercümede, müellifin yer yer yaptığı yanlışlıkları ve öne sürdüğü bazı sübjektif yorumları da kaynaklara ve devrinde çıkan en son araştırmalara dayanarak dip notları halinde düzeltmiş-tir. Atâ Bey, Hammer tarihi tercümesini on beş cilt olarak yayımlamayı tasarla-mışsa da 1329-1337 yılları arasında bu-nun ancak on cildi yayımlanabilmiştir. XI. cildi ise *Osmanlı Devleti Tarihi* adıyla

la 1947 yılında Maarif Vekâleti'nce ye-ni harflerle bastırılmıştır. Neşredilen kı-sımlar Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Köprülüler devrinin ortalarına kadar gel-mektedir (geniş bilgi için bk. HAMMER – PURGSTALL, Joseph Freiherr von).

Asabî bir mizaca sahip olan Atâ Bey Hoca Atâ ve aşırı derecedeki çalışmala-rından dolayı da Deli Atâ diye anılırdı. Yakınlarının ve oğlu Mehmed Galib Bey'in anlattığına göre az yer, az içer ve az uyurdu. Hayatı düzenli değildi. Ömrü-nün son yıllarını âdeta yatak içinde ya-zarak ve çalışarak geçirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Vakîit, nr. 530, İstanbul 19 Nisan 1919; *Os-manlı Müellifleri*, III, 110-111; Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrîlere Arma-ğan*, İstanbul 1338, s. 57-68; *Türkiye Maarif Tarihi*, III, 1221-1222; Özege, *Katalog*, I, 277; II, 461, 677; IV, 1812; V, 1967; Babinger (Üçok), s. 435; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 49; Mehmet Zeki Pakalın, *Mâlîye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Ankara 1978, IV, 356-370; *TA*, IV, 79; “‘Atâ” Bey”, *Et*² (Fr.), I, 752.

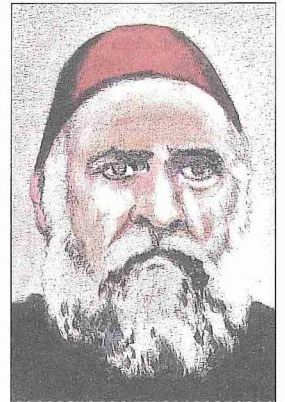
ABDÜLKADİR ÖZCAN

ATÂ BEY, Tayyarzâde

(ö. 1880'den sonra)

Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı.

1801'de İstanbul'da doğdu. Atâullah Ahmed adıyla da tanınan Atâ Bey, Ende-rûn-ı Hümâyun memurlarından Tayyar Efendi'nin oğludur. Enderun'da yetişti ve II. Mahmud'un iradesiyle orada göre-ve başladı. Ancak babasının ölümü üzeri-ne Enderun'dan ayrılarak sırasıyla Dâr-ı Şûrâ kâtipliği, Giritli Mustafa Nâilî Pa-şa'nın divan kâtipliği, serasker mektup-çuluğu, Dâr-ı Şûrâ âzalığı (1844), Adana ve Halep mal müdürlükleri, İstanbul mu-hasebeciliği (1850), Ordu müsteşarlığı, Cezâyir-i Bahr-i Sefid müsteşarlığı (1859) görevlerinde bulundu. Bir süre memuri-

Tayyarzâde
Atâ Bey